

Magdalena Lemańczyk

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0002-3958-175X

m.lemanczyk@isppan.waw.pl

Osobliwości szlzewickiego modelu ochrony mniejszości

Grzegorz Janusz, *Mniejszość duńska i niemiecka w Szlzewiku – od konfliktu do koegzystencji. Rozważania w 100 lat po plebiscycie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2022, 320 ss.

W 2022 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie ukazała się książka wybitnego eksperta w zakresie praw mniejszości narodowych i etnicznych prof. Grzegorza Janusza pt. *Mniejszość duńska i niemiecka w Szlzewiku...* Jest to oryginalne i pierwsze tak szeroko zakrojone polskie monograficzne opracowanie problematyki wymienionych w tytule mniejszości.

Obydwe one – niemiecka w Danii i duńska w Niemczech – od 1920 r. stanowią klasyczne mniejszości pogranicza państwowego. Cezurę początkową rozważań autora stanowi sytuacja zaistniała w ostatnich dniach pierwszej wojny światowej, gdy ludność duńska w Szlzewiku wysunęła oficjalny postulat przeprowadzenia plebiscytu, zaakceptowany przez władze niemieckie w listopadzie 1918 r. Cezurę końcową wyznacza natomiast stulecie plebiscytu przypadające w 2020 r. Szczególnie istotne, zarówno dla całokształtu przeprowadzonych w książce analiz, jak i dla zrozumienia procesów, są detalicznie zaprezentowany okres kształtowania się ram prawnych statusu obu mniejszości w połowie lat pięćdziesiątych XX w., rozwój polityki wobec obydwu mniejszości oraz przesuwanie się polityki i stosunków społecznych od koegzystencji do konfliktu i ponownej koegzystencji.

Zakres terytorialny rozważań został jednoznacznie określony do Szlezwiku w jego historycznych granicach, a w węższym ujęciu – do międzypaństwowego terytorium pogranicznego Szlezwiku zamieszkanego przez obie mniejszości. Kwestię północnych Fryzów jedynie zasygnalizowano, ponieważ nie stanowią oni przedmiotu analizy.

Autor postawił w pracy następujące główne pytania badawcze: 1. Czy istnieje szlezwicki model ochrony mniejszości? 2. Jeśli tak, to czy możliwe jest zastosowanie tego modelu w innych państwach? 3. Czy istnieją nierozwiązane problemy w stosunkach mniejszościowych w Szlezwiku? Zastosował w niej podejście historyczne, analizując dokumenty związane z historią Szlezwiku, oraz funkcjonalne – analizę przyjętych rozwiązań w wymiarze wewnętrznym i międzypaństwowym. Posłużył się przy tym metodą analizy decyzyjnej, założywszy celowość działań politycznych, formalnych lub nieformalnych, a analizując teksty prawne – metodą właściwą dla nauk prawnych, w tym dogmatyczno-prawną, uzupełnioną o teoretyczno-prawną, która obejmuje badanie teorii poszczególnych instytucji prawnych.

Ponieważ poza pozycją Wiesława Lesiuka¹ oraz artykułami Bogumiły Husak i Grzegorza Janusza² nie ma monograficznych opracowań polskich badaczy na temat relacji narodowościowych w Szlezwiku, autor wykorzystał bogatą literaturę w językach niemieckim i duńskim, a także m.in. dokumentację dyplomatyczną duńskiego MSZ, protokoły z obrad grup parlamentarnych w Folketingu (duńskim parlamencie), korespondencję z organizacjami duńskimi w Szlezwiku, memoranda i raporty, dokumentację plebiscytową Ministerstwa Tymczasowego Jutlandii Południowej, zbiory dokumentów odnoszących się do działań mniejszości niemieckiej w czasie wojny, korespondencję między ambasadą niemiecką w Kopenhadze a MSZ Danii, korespondencję ambasady III Rzeszy w Kopenhadze z MSZ Niemiec itd.

Celem publikacji jest analiza sytuacji obydwu mniejszości w podzielonym Szlezwiku, a przedmiotem analizy – całościowe ujęcie stosunków narodowościowych w Szlezwiku uwzględniające aspekty terytorialny, narodowościowy oraz międzypaństwowy.

Książka składa się z sześciu rozdziałów, wstępu i zakończenia, streszczeń w językach polskim, duńskim, niemieckim i angielskim, wykazu skrótów, wykazu tabel, map zdjęć i wykresów oraz bibliografii i indeksu nazwisk.

W rozdziale pierwszym wyjaśniona została terminologia stanowiąca podstawę analiz, np. pojęcie mniejszości i ich klasyfikacja z odniesieniem do konkretnej sytuacji

¹ W. Lesiuk, *Duńsko-niemieckie doświadczenia w rozwiązywaniu problemów etniczno-narodowościowych na pograniczu z perspektywy polskiej*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski, Opole 1994.

² B. Husak, *Deklaracje Bońsko-Kopenhaskie jako wzór regulacji prawnych wobec mniejszości narodowych we współczesnej Europie*, „Studia Zachodnie” 2015, t. 17; G. Janusz, *Południowo-szlezwickie Zrzeszenie Wyborców jako regionalna partia mniejszości narodowej*, w: A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trościak (red.), *Europejskie i polskie doświadczenia z etnicznością i migracjami w XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2018; tenże, *Szlezwicki model ochrony mniejszości. Rozważania w 70-lecie przyjęcia Deklaracji Kilońskiej i Notyfikacji Kopenhaskiej oraz 65-lecie Deklaracji Bonn-Kopenhaga*, w: A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trościak (red.), *Migranci i mniejszości jako obcy i swoi w przestrzeni polityczno-społecznej*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2019.

narodowościowej w Szlezwicku oraz kontekstu językowego, pojęcie kraju rodzimego (*Heimat/hjemland*) i ojczyzny ideologicznej (*Vaterland/fædreland*) czy polityki etnicznej, mniejszościowej polityki etnicznej i polityki dotyczącej równości etnicznej.

Koncepcje rozwiązywania problemów narodowościowo-terytorialnych w drodze plebiscytu w XIX w. i po pierwszej wojnie światowej przedstawiono na przykładzie wybranych obszarów pogranicznych, m.in. duńsko-niemieckiego w Szlezwicku, polsko-czechosłowackiego w Księstwie Cieszyńskim, Spiszu i Orawie, austriacko-jugosłowiańskiego w Karyntii, austriacko-węgierskiego w rejonie miasta Sopron, polsko-niemieckiego na Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu oraz niemieckofrancuskiego w Kraju Saary. Autor opisał systemy ustalania wyników plebiscytów, ich przebieg, mechanizmy i skutki, w tym przyjęty i zastosowany po 1919 r. wersalski system ochrony mniejszości narodowych.

W rozdziale drugim pt. *Zmiany terytorialne w Szlezwicku w XIX wieku i ich skutki* przedstawiona została historia regionu, geneza zmian terytorialnych na tym obszarze oraz przemiany osadnictwa od wieków średnich i związane z nimi konflikty narodowościowe, językowe, gospodarcze i in. Dynamizm analiz pruskiego panowania w Szlezwicku i mniejszości niemieckiej, która się wówczas wykształciła, wzbogacony został wplecionymi ze swadą osobliwymi przykładami sporów, jak choćby legendą o wyhodowanej pod koniec XIX w. w Husum duńskiej świni protestu (*das rot-weiße dänische Husumer Protestschwein*), która stała się symbolem oporu szlezwickich Duńczyków wobec zakazu łączenia występujących na fladze Danii kolorów białego i czerwonego (s. 67–69). Omówiono tu również postulaty zorganizowania w Szlezwicku Północnym plebiscytu oraz aktywność strony duńskiej na rzecz przeprowadzenia go.

Rozdział trzeci pt. *Plebiscyt i jego skutki* autor poświęcił realizacji plebiscytu w Szlezwicku oraz uregulowań traktatu wersalskiego, przedstawiając bardzo szczegółową analizę dotyczących tego obszaru przepisów z art. 109–114 działu XII traktatu. Dodatkowo nakreślił kontekst głosowań w gminach oraz sposoby rozstrzygnięcia wyników, walki propagandowo-agitacyjne w okresie przed referendum i po jego zakończeniu, np. tzw. propagandę bekonową na rzecz przyłączenia Szlezwicku do Danii, niszczenie plakatów plebiscytowych, zakłócanie porządku publicznego w strefie północnej czy fale sprzeciwu Duńczyków ze Szlezwicku Środkowego, którzy mimo przegranej w głosowaniu w strefie południowej żądali przyłączenia Flensburga i okolic do Danii (tzw. kryzys wielkanocny).

Autor zarysował ponadto kluczowe problemy praktyczne, wynikające m.in. z przysiężnego wytyczenia linii granicznej oraz dyplomatycznych działań Niemców i Duńczyków, które zmierzały do korekty granicy. Szczegółowej analizie poddał wreszcie zapisy ostatecznie rozstrzygającego kwestie graniczne *Traktatu między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi a Danią dotyczącego Szlezwicku, podpisanego w Paryżu 5 lipca 1920 r.* w tym: kwestie przejścia przez Danię pełnej zwierzchności państwowej i praw suwerennych nad Szlezwickiem Północnym czy rozstrzygnięcia w drodze umów między Danią a Niemcami obywatelstwa, finansów i spraw gospodarczych wynikających ze zmiany zwierzchnictwa państwowego. Rozważania uzupełnione zostały o analizę następných umów dwustronnych, które podpisano w Kopenhadze w 1921 i 1922 r. Dotyczyły one na przykład wymiaru sprawiedliwości, wymiany dokumentów

administracyjnych czy podziału majątku o charakterze publicznym. Na uwagę zasługują także klarownie przedstawione skutki zmian terytorialnych w Szlezwiku po 1920 r., w tym podziały społeczne, ekonomiczne i językowe, rozwój organizacji mniejszościowych i szkolnictwa w języku ojczystym czy rozwój aktywności politycznej osób deklarujących przynależność do grup mniejszościowych.

Powyższe analizy uzupełnione zostały przez autora opisem szerokiego kontekstu społeczno-politycznego, jaki kształtował odmienną sytuację mniejszości duńskiej w Szlezwiku Południowym i niemieckiej w Szlezwiku Północnym podczas drugiej wojny światowej. Były to na przykład możliwość kontynuowania aktywności etnicznej w ograniczonym zakresie i pod kontrolą pierwszej z wymienionych mniejszości oraz silne wsparcie państwa niemieckiego dla mniejszości niemieckiej w Szlezwiku Północnym czy odmienna polityka Danii wobec mniejszości niemieckiej w porównaniu do tego, co obserwowano na innych pograniczach (Niemcy w Danii nie zostali objęci ogólną formą przyznawania obywatelstwa niemieckiego, ale każdy przypadek rozpatrywano indywidualnie).

Autor zasygnalizował także problem funkcjonowania w Szlezwiku Północnym po zakończeniu okupacji Danii tymczasowych obozów dla ok. 250 tys. niemieckich uchodźców ewakuowanych ze wschodnich Niemiec do początku 1949 r.

Rozdział czwarty pt. *Trudne dziesięciolecie. Sytuacja mniejszości w Szlezwiku w latach 1945–1954* traktuje o położeniu mniejszości duńskiej i niemieckiej w okresie wojennym i odbudowie ich życia organizacyjnego.

W analizie porównawczej autor przedstawił sytuację obu mniejszości, podkreślając, że zdecydowanie bardziej komfortowo było Duńczykom w Szlezwiku Południowym, o losach których nie decydowały już władze niemieckie, lecz brytyjska administracja okupacyjna. Członków mniejszości niemieckiej w Danii rozliczano z kolei z działalności w okresie okupacji. Dodatkowo mniejszość duńska w Szlezwiku Południowym uzyskiwała polityczne, materialne i finansowe wsparcie państwa macierzystego, a mniejszość niemiecka w Szlezwiku Północnym nie mogła na to liczyć.

Klarownie przedstawione zostały procesy rozwoju szkolnictwa z duńskim językiem nauczania w Szlezwiku-Holsztynie od 1947 r., tworzenie i rozwój tamtejszej partii mniejszości duńskiej od 1948, rozwój procesów tożsamościowych w ramach grupy i sukcesów wyborczych mniejszości duńskiej, a także antyduńskie reakcje niemieckich środowisk nacjonalistycznych w Szlezwiku i Flensburgu. W odniesieniu do mniejszości niemieckiej w Szlezwiku Północnym opisane zostały natomiast nałożone na nią restrykcje, w tym: zakaz działalności stowarzyszeń i używania niemieckiej symboliki, postulaty ukarania osób służących na rzecz państwa niemieckiego, internowanie przez duńskie władze mężczyzn z mniejszości niemieckiej w obozach oraz więzieniach, zamknięcie wszystkich szkół komunalnych z niemieckim językiem nauczania i prawie wszystkich prywatnych szkół niemieckich oraz restrykcje wobec niemieckiego duszpasterstwa. Autor zwraca uwagę, że jednocześnie z karaniem niemieckiej ludności za działalność antypaństwową duńskie władze od jesieni 1945 r. stopniowo wyrażały zgodę na odbudowę życia organizacyjnego i kulturalnego mniejszości niemieckiej.

Obszernie i z dbałością o szczegóły przedstawiono w książce regulowanie prawne go i politycznego statusu mniejszości przez władze niemieckie i duńskie: zasadniczą

zmianę sytuacji wraz z powstaniem Republiki Federalnej Niemiec i rozwojem prawodawstwa w tym zakresie, m.in. deklaracji kilońskiej z 1949 r. (o położeniu mniejszości duńskiej w Szlezwiku-Holsztynie), deklaracji Bonn–Kopenhaga z 1955 czy notyfikacji kopenhaskiej, która wprawdzie nie miała znaczenia prawnego, ale symbolicznie określała kierunek polityki władz duńskich i uznania mniejszości niemieckiej z zastrzeżeniem lojalności tej grupy wobec państwa. Ponadto autor zasygnalizował kluczowe problemy w sferze społecznej i politycznej na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w., m.in. słabnące antyniemieckie postawy społeczeństwa duńskiego w Szlezwiku Północnym i wzrost antyduńskich nastrojów w Szlezwiku Południowym, które utrzymywały się do 1954 r.

W rozdziale piątym pt. *W kierunku koegzystencji* zaprezentowana została geneza porozumień duńsko-niemieckich, w tym międzynarodowy, ogólnokrajowy i lokalny kontekst podjęcia rozmów dwustronnych. Autor podkreślił przy tym głównie utracenie przez mniejszość duńską mandatów w Landtagu Szlezwiku-Holsztyna w 1954 r. oraz proces odzyskiwania przez RFN pełnej suwerenności i przyjęcia do NATO. Kląrownie przeanalizował kontekst i przebieg trwających od 28 lutego do 30 marca 1955 r. duńsko-niemieckich rozmów na temat rozwiązania kwestii mniejszościowej w Szlezwiku, sfinalizowanych podpisaniem 29 marca deklaracji Bonn–Kopenhaga. Zdaniem autora negocjacje te określiły nowe społeczno-prawne podłoże funkcjonowania mniejszości w obu częściach Szlezwiku i rozwiązywały kwestie sporne, jak zażegnanie antyduńskich akcji na terenie Szlezwiku, dopuszczenie posługiwania się flagami Danii w trakcie uroczystości mniejszościowych czy uznanie podmiotowości obywatelskiej mniejszości niemieckiej ze strony państwa pochodzenia. Jak podkreśla autor, „regulacje praw mniejszości narodowych w Szlezwiku należą do najstarszych powojennych porozumień dwustronnych w tym zakresie” (s. 242–243).

W rozdziale szóstym pt. *Mniejszości w Szlezwiku w społeczeństwie obywatelskim* autor porusza współczesną sytuację mniejszości na omawianym obszarze, przedstawiając analizy społeczno-demograficzne związane z dynamiką grupową. Czytelnik znajdzie tam więc informacje o rozmieszczeniu terytorialnym i liczebności obu grup. Autor podkreśla jednak, że żaden z tych krajów nie prowadzi badań statystycznych dotyczących mniejszości narodowych, a ich liczebność szacowana jest na podstawie danych organizacji, badań naukowych oraz danych z głosowań na listy mniejszości w wyborach komunalnych, a w przypadku mniejszości duńskiej także w wyborach do Landtagu.

Uwzględniając powyższe, autor wykorzystał różne źródła danych, w tym państwowe raporty, wyniki badań naukowców i rezultaty głosowań na listy wyborcze mniejszości. Liczebność mniejszości duńskiej oszacował w rezultacie na 40–50 tys. osób (s. 248), a niemieckiej – na ok. 15–20 tys. (s. 249). Zasadniczo, biorąc pod uwagę dynamikę demograficzną obydwu grup od połowy lat czterdziestych XX w. do czasów obecnych, stwierdził, że „widzimy swoiste »przebiegunowanie« [...]. Znacznie liczniejsza w okresie międzywojennym mniejszość niemiecka zmniejszyła swoją liczebność współcześnie o ok. 30–50%, zaś mniejszość duńska zwiększyła swój stan ponad trzykrotnie” (s. 252).

Autor świadomie pominął opis i analizę działalności oświatowej, kulturalnej i wydawniczej. Wyczerpująco przedstawił natomiast polityczny kontekst powołania i funkcjonowania komitetów doradczych do spraw mniejszości, które stanowią formę

reprezentacji ich interesów na zewnątrz, tj. Komitetu Kontaktowego ds. Mniejszości Niemieckiej (powołanego 1 lutego 1965 r.), Komitetu Doradczego do Spraw Mniejszości Duńskiej w Niemczech (14 czerwca 1965 r.) oraz Sekretariatu Mniejszości Niemieckiej w Kopenhadze (6 września 1983 r.) jako reprezentacji mniejszości niemieckiej wobec duńskiego rządu i parlamentu.

Analizy uzupełnione zostały o szczegółowy opis politycznej aktywności mniejszości w Szlezwiku po zakończeniu drugiej wojny światowej na różnych szczeblach: parlamentarnym ogólnokrajowym i parlamentarnym regionalnym (w przypadku mniejszości duńskiej) oraz komunalnym.

W zakończeniu, podsumowując dotychczasowe analizy i odpowiadając na główne pytanie badawcze: Czy istnieje szlezwicki model ochrony mniejszości?, autor stwierdza, że tak, „ale jest on właściwy dla tego konkretnego pogranicza oraz konkretnych stosunków międzypaństwowych i społecznych” (s. 280) i wprawdzie może służyć jako wzorzec dla innych mniejszości pod względem efektów, ale już niekoniecznie gdy chodzi o zastosowane środki i konkretne rozwiązania (s. 281). Zdaniem autora nie jest więc możliwe zastosowanie tego modelu wprost w innych państwach.

Autorską propozycję stanowią ramy czasowe, których rezultatem jest szlezwicki model ochrony mniejszości: 1. okres panowania duńskiego (do połowy XIX w.), 2. okres pruski (od 1864 r. do końca pierwszej wojny światowej), 3. okres plebiscytowy i poplebiscytowy, 4. okres pierwszego dziesięciolecia powojennego, 5. okres tworzenia podstaw nowej polityki wobec mniejszości (od marca 1955 r. i podpisanie deklaracji Bonn–Kopenhaga) (s. 281–282). Stosunki mniejszościowe w Szlezwiku kształtowały się jego zdaniem „od koegzystencji (okres duński), poprzez konflikt (okres pruski, weimarski i hitlerowski oraz powojenny) do ponownej koegzystencji (po 1955 roku)” (s. 282).

Odnosząc się do sytuacji współczesnej, autor konstatuje, że „nie istnieją żadne problemy, które rzutowałyby zasadniczo na sytuację mniejszościową” (s. 282). Wśród nierozwiązanych kwestii wskazuje sprawę podwójnego nazewnictwa miejscowości na terenach osadnictwa obu mniejszości, tzn. problemy z wprowadzaniem podwójnego nazewnictwa w językach duńskim i niemieckim w Szlezwiku Północnym czy sporne kwestie dotyczące finansowania duńskich szkół w Szlezwiku Południowym.

Książka prof. Grzegorza Janusza stanowi istotną pozycję w badaniach nad kwestiami mniejszościowymi i narodowościowymi zarówno w skali ogólnopolskiej, jak i międzynarodowej. Szczegółowe analizy wykorzystujące zróżnicowane źródła danych na poziomie mikro-, mezo- i makrospołecznym niemal z fotograficzną dokładnością odzwierciedlają świat opisywanych procesów i zjawisk. Dodatkowo prezentacja analiz w ujęciu diachronicznym i synchronicznym oraz dynamiczna kontekstualizacja procesów ułatwiają ich recepcję.

Na uwagę zasługuje znakomity, klarowny i wysublimowany styl wypowiedzi autora oraz jego rzetelny warsztat badawczy, co sprawia, że książka może stanowić cenne źródło wiedzy zarówno dla politologów, historyków czy socjologów, jak też dla opisywanych mniejszości oraz pozostałych osób zainteresowanych tą tematyką.